

Vývoj plodnosti v Európe a na Slovensku po roku 1950

Pri posudzovaní demografickej situácie sa značná pozornosť venuje procesu pôrodnosti a plodnosti. Úroveň pôrodnosti zohráva dôležitú úlohu v celom regulačnom procese obyvateľstva.

Po skončení druhej svetovej vojny doznievali v celej Európe kompenzačné populačné trendy, prejavujúce sa najmä nárastom pôrodnosti a plodnosti. Po tomto krátkom povojnovom baby-boome nasleduje obdobie plynulého poklesu pôrodnosti a plodnosti, ktoré s niekoľkými prerušeniami trvá až dodnes. Dôležitým medzníkom nejasného populačného vývoja boli 60. roky, ktoré priniesli významné zmeny aj do vývoja plodnosti. Je to totiž obdobie, keď sa pod vplyvom politických pomerov začal vývoj v jednotlivých krajinách Európy diferencovať. Dôvodom boli stále väčšie rozdiely v spôsobe života obyvateľstva vtedajšej politicky rozdelenej Európy. V Západnej Európe pokles plodnosti nastal skôr a mal plynulejší priebeh. Objavenie a rozšírenie vysokoúčinnnej hormonálnej antikoncepcie spustilo sexuálnu revolúciu a prinieslo radikálnu zmenu životného štýlu, životných hodnôt a morálnych noriem obyvateľstva v týchto krajinách. Do popredia sa dostáva individualizmus, vyššia potrebnosť seberealizácie, emancipácia a osobná sloboda. To všetko sa podieľalo na poklese plodnosti v krajinách západnej a severnej Európy. Na východe Európy bránili takémuto vývoju najmä tradície a diktátorské režimy, málo používaná a ťažko dostupná antikoncepcia a tiež štátom uskutočňovaná pronatalitná politika (hromadná bytová výstavba, podpora mladých rodín prostredníctvom mladomanželských pôžičiek, predĺženie materskej dovolenky). Práve v dôsledku týchto štátnych intervencií dochádzalo vo východoeurópskych krajinách k prerušeniu poklesu plodnosti. Na severe Európy boli zas obyvatelia ovplyvnení katolicizmom a tradíciami.

V 60. rokoch úhrnná plodnosť (počet detí na ženu) v západoeurópskych krajinách dosahovala hodnotu 2,5 a viac. Vyššie hodnoty vykazovali Írsko a Island, ktoré mali úhrnnú plodnosť nad 4,0. V Írsku to bolo najmä vplyvom silného katolicizmu. Na Islande to bolo vďaka tradícii veľkých rodín a existujúcemu matriarchátu. Začiatkom 60. rokov bola najvyššia úhrnná plodnosť v Európe (viac než 6,0) v Albánsku a Turecku, čo možno pripísať ničím neregulovanej pôrodnosti v týchto krajinách. Úhrnnú plodnosť nad 2,0 dosahovali v priebehu 60. rokov aj krajiny južnej a severnej Európy. V krajinách východnej Európy pozorujeme v tomto období podobné trendy, až na niekoľko výnimiek, kde úhrnná plodnosť vykazovala začiatkom 60. rokov klesajúce tendencie (Maďarsko, niektoré krajiny bývalého ZSSR). Od polovice 60. rokov začala úhrnná plodnosť vo väčšine krajín Európy klesať. Medzi rokmi 1970-1980 pokračovali klesajúce tendencie úhrnnej plodnosti takmer vo všetkých európskych krajinách (s výnimkou bývalého ČSSR a Poľska, kde úhrnná plodnosť stúpala). 80. roky sú typické miernym plynulým poklesom plodnosti. Rozdielny vývoj môžeme pozorovať v krajinách severnej Európy (Dánsko, Švédsko, Fínsko a Nórsko), kde od polovice 80. rokov až do roku 1990 úhrnná plodnosť vzrástla. (graf 1-5)

Po roku 1990 neboli trendy úhrnnej plodnosti v jednotlivých krajinách Európy totožné, zatiaľ čo v krajinách severnej a západnej Európy (s výnimkou Nemecka a Rakúska, ktoré vykazujú dlhodobejšiu nižšiu úroveň plodnosti okolo 1,4) sú hodnoty úhrnnej plodnosti stabilizované a oscilujú okolo 1,5 až 1,8. V niektorých krajinách západnej Európy môžeme dokonca vidieť mierne rastúce tendencie plodnosti (Francúzsko, Holandsko). V krajinách východnej Európy pozorujeme po roku 1990 prudký pokles hodnôt plodnosti pod hodnotu 1,5. V týchto krajinách je to spôsobené zmenou politického režimu. Spoločenskou,

ekonomickou transformáciou a otvorením nových osobných perspektív hlavne pre mladých ľudí. Dlhodobo nízku úroveň plodnosti okolo 1,2 a 1,3 pozorujeme aj v krajinách južnej Európy. Španielsko a Taliansko boli prvými krajinami, kde úroveň úhrnnej plodnosti klesla pod 1,3 v roku 1992. Ďalšie krajiny východnej Európy a krajiny bývalého ZSSR sa pridávali postupne počas 90. rokov. Zatiaľ čo v krajinách južnej Európy bol pokles dlhodobý a plynulý počas posledných 30 rokov, v krajinách východnej Európy je vidieť prudký, náhly pokles hodnôt plodnosti. V roku 2000 bolo v Európe 13 krajín s úrovňou plodnosti pod 1,3. Sú to všetko krajiny južnej a východnej Európy.

Prevažná časť európskych populácií nie je v súčasnosti schopná zabezpečiť svoju reprodukciu. V roku 2000 len dva európske štáty mali úhrnnú plodnosť väčšiu ako 2,0 (Turecko 2,5 a Island 2,1). Niektoré krajiny severnej a západnej Európy (Dánsko, Fínsko, Írsko, Francúzsko, Holandsko) sa vyznačujú pomerne vysokou úrovňou úhrnnej plodnosti okolo 1,7 až 1,8. Krajiny s najnižšou úrovňou plodnosti môžeme nájsť vo východnej a v južnej Európe: Arménsko (1,11), Česká republika (1,14), Rusko (1,21), Taliansko (1,23).

Vek matky

Dôležitým faktorom ovplyvňujúcim úroveň plodnosti je vek matky. Pozorujeme posun pôrodov do vyšších vekových kategórií a s tým súvisiaci zvyšujúci sa vek prvorodičiek. (graf 6)

Tento trend sa začal už koncom 70. rokov v severnej a západnej Európe o ničo neskôr sa prejavil i v juhoeurópskych krajinách. V súčasnosti sa priemerný vek prvorodičiek v týchto krajinách približuje čoraz viac k tridsiatke. Veľa žien rodí svoje prvé dieťa vo veku 26 až 30 rokov. Vo východnej Európe sa začal priemerný vek matiek pri prvom pôrode zvyšovať len nedávno. Východoeurópske ženy sa doposiaľ stávajú matkami v priemere o 4 až 6 rokov skôr ako ženy v západoeurópskych krajinách. Najvyšší priemerný vek matiek pri prvom pôrode malo v roku 2000 San Marino (30,2). Vysoký priemerný vek prvorodičiek bol aj v Británii (29,1), vo Švajčiarsku (28,7), Holandsku (28,6), Luxembursku (28,4), Švédsku (27,9), Írsku (27,8), Fínsku (27,4). Najnižším priemerným vekom prvorodičiek sa v roku 2000 vyznačovalo Arménsko (23). Nízke hodnoty priemerného veku prvorodičiek boli aj v Bulharsku (23,5), Bielorusku (23,4), Rumunsku (23,6), Litve (23,8). Zvyšovanie priemerného veku prvorodičiek súvisí aj s oddaľovaním a posúvaním sobášov do vyšších vekových kategórií. Môžeme konštatovať, že za posledných desať rokov sa zvýšil priemerný vek žien vstupujúcich do manželstva o 2 až 4 roky.

Ďalším dôležitým faktorom, ktorý s vekom najviac ovplyvňuje úroveň plodnosti, je rodinný stav. V posledných rokoch sa do popredia dostávajú alternatívne formy spoluzitia. S tým súvisí aj nárast nemanželskej plodnosti. (graf 7) Najvyšší podiel detí narodených mimo manželstva v roku 2000 bol na Islande (65,8%), vo Švédsku (55,3%), v Estónsku (54,5%), Nórsku (49,6%), Dánsku (44,6). Najnižší podiel bol v Španielsku, Grécku, Arménsku.

Európa starne

Počet obyvateľov Európy bude klesať, ale očakáva sa, že ľudia sa budú dožívať vyššieho veku. Počet obyvateľov klesne z 376 miliónov na 364 miliónov. Aj v Európe sa očakáva

pokles pôrodnosti –detí do 4 rokov by malo byť o 11 miliónov menej. Takmer o jednu pätinu by mal klesnúť aj počet produktívnych ľudí. Naopak, enormne by malo pribudnúť obyvateľov nad 65 rokov zo súčasných 64 miliónov na 103 miliónov. To znamená, že v Európe pribudne 62 miliónov dôchodcov. S ubúdaním ekonomicky aktívneho obyvateľstva súvisí nárast výdavkov štátnych rozpočtov a fondov.

Najvyspelejšie štáty majú najstaršie obyvateľstvo

Obyvateľstvo vyspelých európskych krajín tiež starne a vyplácanie penzií pre budúce generácie sa stáva jedným z najdôležitejších problémov dlhodobého rozvoja spoločnosti. V polovici 90. rokov na jedného dôchodcu v Európskej únii pripadali štyria obyvatelia v aktívnom veku. V roku 2040 už budú len dvaja. Ide pritom o priemerné čísla, skresľované pomerne mladou populáciou Portugalska, Španielska a Írska. Vo všeobecnosti platí úmera, že najvyspelejšie štáty (s najvyššími penzijnými nárokmi) majú aj najstaršie obyvateľstvo. Priemerný Európan sa dnes dožíva 76 rokov a v práci z toho strávi len 35 rokov. Príjmy z odvodov do rozpočtu teda neustále klesajú, zatiaľ čo výdavky na dôchodky narastajú. Ak by sa na tejto situácii nič nezmenilo, rozpočtom mnohých bohatých európskych krajín by o dvadsať - tridsať rokov mohol hroziť bankrot.

Vyspelé štáty EÚ v súčasnosti aplikujú tri základné piliere dôchodkového zabezpečenia: prvým pilierom je systém priebežného poistenia (pay-as-you-go), druhý pilier je založený na akumuláčnom princípe a tretí pilier je založený na produktoch životných poisťovní alebo komerčných penzijných fondov.

V Taliansku sa do počtu odpracovaných rokov zaratúva aj obdobie štúdia a materské dovolenky. Talianskej vysokoškolsky vzdelanej žene stačilo na dôchodok pracovať len 8 rokov, aby splnila požadované kritériá. Je jasné, že takýto sociálny systém sa nedá dlhodobo financovať bez následkov v štátnom rozpočte. Napriek tomu, že dôsledky veľkorysých sociálnych opatrení pre dôchodcov už nemôžu uniesť ani bohaté európske krajiny, politici váhajú s reformami. Ide totiž o veľmi nepopulárne opatrenie, a preto sa s reformnými krokmi veľmi neponáhľajú –najmä Nemecko a Taliansko. Odborníci však jednoznačne varujú. Ak sa v nasledujúcich desiatich až pätnástich rokoch neuskutočnia zásadné zmeny dôchodkového systému, verejným financiám hrozí bankrot.

Systém priebežného poistenia (pay-as-you-go) funguje aj v celej západnej Európe s výnimkou Veľkej Británie a Švajčiarska. Aktívne pracujúci odvádzajú do rozpočtu alebo štátnej poisťovne poistné, z ktorého sa priebežne vyplácajú dôchodky. Ich výšku určuje štát. Zvyšovanie dĺžky života, pokles pôrodnosti a znižovanie počtu odpracovaných rokov (z 50 rokov v roku 1940 na 35 rokov v roku 2000) spôsobuje, že Európania žijú čoraz dlhšie a pracujú kratšie ako v minulosti. Pomer pracujúcich voči dôchodcom sa znižuje. Napríklad francúzski odborníci vyrátali, že kým v roku 1990 pripadlo na jedného dôchodcu dva a pol pracujúceho, v roku 2040 zostane už len 1,4 pracujúceho. V Nemecku v roku 2040 – pokiaľ sa súčasná situácia v dôchodkovom zabezpečení nezmení – bude treba na dôchodky vydeľovať až 47 percent hrubého domáceho dôchodku. Prognózy hovoria, že v tom čase bude v Nemecku až 30 miliónov obyvateľov nad 65 rokov.

S integračnými iniciatívami, vyvíjanými vládou Slovenskej republiky, je bezprostredne spojený aj záväzok poskytovať nevyhnutné štatistické údaje do databázy rôznych európskych inštitúcií v súlade s odporúčanými metodikami a štandardmi. Vo väzbe na EUROSTAT určujúcu úlohu v podmienkach Slovenska zohráva Štatistický úrad Slovenskej republiky. Pri zabezpečovaní zberu údajov v oblasti sociálnej ochrany však

dôležitú metodickú rolu zohráva aj rezort Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky. Ukazuje sa akútna potreba zorientovať sa v aktuálnej metodike pre zber údajov pre oblasť sociálnej ochrany, ktorá je používaná v rámci EUROSTAT-u od roku 1996 pod názvom ESSPROS.

Z dostupných údajov za rok 1998 bolo pripravené porovnanie 9 transformujúcich sa krajín (Česko, Estónsko, Maďarsko, Litva, Lotyšsko, Poľsko, Slovinsko, Slovensko a Chorvátsko) vzhľadom k nasledujúcim sociálno-ekonomickým charakteristikám: *Mesačná hrubá nominálna mzda v ECU, Mesačný dôchodok v ECU, Indexy mesačnej hrubej nominálnej a reálnej mzdy (rok1997=100), Nezamestnanosť podľa Výberového zisťovania pracovných síl (metodika ILO), Registrovaná nezamestnanosť na konci obdobia, Štruktúra spotrebných výdavkov domácností, Indexy spotrebiteľských cien podľa COICOP klasifikácie (rok1997=100), HDP podľa skupín výdavkov (v mld. ECU b.c.).*

Z dostupných porovnateľných hodnôt niekoľkých vybraných sociálno-ekonomických charakteristík za rok 1998 možno v stručnosti uviesť nasledujúce zovšeobecnenia:

- Hodnotu hrubej mesačnej nominálnej mzdy v ECU sa Slovensko zaraďuje v sledovanom období jednoznačne nielen za Slovinsko a Chorvátsko, ale aj záver krajín Vyšehradskej štvorky. V danom ukazovateli je na tom Slovensko lepšie, ako všetky tri pobaltské krajiny.
- Na Slovensku bolo v roku 1998 oproti roku 1997 zaznamenané spomedzi porovnávaných krajín tretie najnižšie tempo rastu reálnej mzdy (po Čechách a Slovinsku)
- Podiel hodnoty priemerného dôchodku na priemernej hrubej mesačnej mzde predstavoval na Slovensku 41,5%. V Slovinsku predstavoval uvedený pomer 42,9%, v Českej republike 46,6%, a v Poľsku až 52,3%. V Maďarsku predstavoval tento pomer 38,3, v Chorvátsku a pobaltských krajinách pod 30%.
- Mierou nezamestnanosti sa Slovensko radilo v roku 1998 k najhorším z porovnávaných krajín.
- Z porovnania podielov spotrebovaných výdavkov vyplýva, že v Čechách (23%) a na Slovensku (28,4%) je v porovnaní s ostatnými krajinami menší podiel výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje. Na Slovensku zaznamenávame po Chorvátsku druhý najmenší podiel výdavkov na bývanie, vodu, elektrinu, plyn a ďalšie palivá. Pozoruhodný bol na Slovensku v sledovanom roku 1998 relatívne vysoký podiel výdavkov na rekreáciu a kultúru.
- Index spotrebiteľských cien bol na Slovensku v sledovanom roku 1998 v porovnaní s predchádzajúcim rokom jeden z najnižších spomedzi porovnávaných krajín (rast o 6,7% oproti roku1997), pričom k najvýraznejšiemu zvýšeniu (o 11,8%) došlo v skupine výdavkov alkoholické nápoje a tabak.
- Podielom konečnej spotreby domácností na HDP sa zaradilo Slovensko s 50,3% do zhruba rovnakej skupiny s Maďarskom, Českom a Slovinskom. Výraznejšie podiely daného ukazovateľa možno zaznamenať v Chorvátsku, Poľsku, Litve a Lotyšsku (od 60,8% až po 64,8%)

Aj napriek časovému oneskoreniu prezentovaného porovnania transformujúcich sa krajín na základe vybraných sociálno-ekonomických charakteristík, sú viaceré zovšeobecnenia aktuálne aj v súčasnom období. Bolo by vhodné, aby sa podobné odborné hodnotenia sociálno-ekonomickej situácie na Slovensku (aj časovo oneskorené) stali určitým základom a návodom aj pre politické hodnotenia za určité dlhšie časové obdobia.

www.euroekonom.sk